

Праблемы абагуленасці, фармальнай азначанасці, структуры (будовы) і эфектыўнасці норм права.

М.У. Сільчанка

Право и демократия: сб. науч. тр. – Вып. 19. – Минск: БГУ, 2008. – С. 21 – 31.

М.У. Сільчанка

**ПРАБЛЕМЫ АБАГУЛЕНАСЦІ, ФАРМАЛЬНАЙ АЗНАЧАНАСЦІ,
СТРУКТУРЫ (БУДОВЫ) І ЭФЕКТЫЎНАСЦІ НОРМАЎ ПРАВА.**

Уводзіны. Адным з фундаментальных паняццяў агульнай тэорыі права з’яўляецца вучэнне аб норме права. Не выпадкова, знакаміты навуковец, прафесар Васільеў А.М. асноватворчым радам катэгорый і паняццяў юрыдычнай навукі лічыў той рад, які ўзначальваецца менавіта паняццем нормы права [1, с. 17], а вельмі аўтарытэтны сучасны даследчык, прафесар Байцін М.І. небезпадстаўна лічыць, што вучэнне аб норме права можна разглядаць у якасці своеасаблівай мікратэорыі ў межах метатэорыі, якой з’яўляецца, на яго думку, агульная тэорыя дзяржавы і права [2, с. 8].

Найбольш значныя вынікі навуковых даследаванняў нормы права ў айчынай юрыдычнай навучы былі дасягнуты ў 50 – 80 – ыя гады мінулага стагоддзя. Савецкія навукоўцы, асабліва даследчыкі з юрыдычнага факультэта Казанскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І. Ульянава і Саратаўскага юрыдычнага інстытута імя Д.І. Курскага (зараз – юрыдычная акадэмія), абапіраючыся на багатую навуковую спадчыну дарэвалюцыйнай прававой навукі, якая ў сваю чаргу сфармавалася ў рэчышчы рамана – германскай прававой традыцыі, на дысертацыйным і манаграфічным узроўні падрабязна і ўсебакова прааналізавалі паняцце і прыкметы нормы права [3 – 13], яе будову [5, 14 – 17], ажыццявілі грунтоўную класіфікацыю нормаў права і яе асобных элементаў (гіпотэзы, дыспазіцыі і санкцыі) [18 – 23].

Для даследаванняў тэорыі нормаў права, якія былі зроблены ў 90 – ыя гады мінулага – пачатку ХХІ ст., найбольш характэрнай рысай з’яўляецца ўдакладненне асобных навуковых палажэнняў, якія былі сфармуляваны раней і плённае выкарыстанне агульнатэарэтычных распрацовак пры вывучэнні паняцця, структуры (будовы) і відаў нормаў права ў асобных галінах права і заканадаўства. У гэты час вынікі навуковых даследаванняў публікуюцца пераважна ў форме навуковых артыкулаў і ў выданнях навучальна – метадычнага характару [24 – 36].

Унёсак беларускіх навукоўцаў у распрацоўку праблем тэорыі нормы права ў савецкі час звязаны перш – наперш з імем прафесара Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І. Леніна Курылева С.В., працы якога аб будове нормы права [37 – 38] цытуюцца і выкарыстоўваюцца даследчыкамі і сёння [39]. Ва ўмовах набыцця Рэспублікай Беларусь поўнага дзяржаўнага суверэнітэту найбольш важкія вынікі ў вывучэнні праблем нормаў права былі дасягнуты прафесарам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта Бібіла В.М., якая, па – першае, паспяхова выкарыстоўвала дасягненні агульнай тэорыі права ў даследаванні пытанняў зместу, будовы і

эфектыўнасці нормаў крымінальна – працэсуальнага права, [40] а, па – другое, сфармулявала шэраг перспектывных ідэй і палажэнняў агульнатэарэтычнага ўзроўню пры даследаванні паняцця і прыроды нормаў права, у прыватнасці, правапалажэнняў [41] і Пастаноў Пленума Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь [42 – 45].

Разам з тым, застаюцца маладаследаванымі і ў’яўляюць цікавасць: а) такія якасці нормы права як ступень абагуленасці (= абстрактнасці нормы права) і фармальная азначанасць; б) пытанні будовы нормы права; в) праблема эфектыўнасці нормаў права.

Асноўная частка. Вядома, што норма права ў адрозненні ад індыўідуальнага прававога прадпісання заўсёды мае абстрактны і абагулены (г.зн. «общий характер»), што яна разлічана на нявызначанае кола суб’ектаў і жыццевых выпадкаў, што абстрактнасць і абагуленасць у норм права розная. Больш – менш дакладна можна зафіксаваць толькі верхнюю і ніжнюю межы абстрактнасці і абагуленасці нормы права. «Верхнюю мяжу» агульнага характару нормы права можна сфармуляваць так: норма права – гэта такое правіла паводзінаў, якое распаўсюджвае сваё дзеянне на многіх, але не на ўсіх суб’ектаў права, на многія, але не ўсе жыццёвыя выпадкі і сітуацыі. «Ніжняя мяжа» агульнага характару можа быць акрэслена наступным чынам: норма права – гэта такое правіла паводзінаў, якое разлічана (мае дачыненне) не менш, чым да 2 – х выпадкаў (сітуацый), распаўсюджвае сваё дзеянне не менш, чым на двух суб’ектаў права. Калі перасягаецца верхняя мяжа, то норма права губляе свой сэнс і трансфармуецца ў нейкую дэкларацыю, у лепшым выпадку ў прававую аксіёму. Калі ж парушаецца ніжняя мяжа агульнага характару нормы права, то яна пераўтвараецца ў індыўідуальнае прававое прадпісання.

Як правіла, большая абагуленасць нормы права спрыяе яе стабільнасці і ўстойлівасці, дазваляе «сціснуць» нарматыўны матэрыял, зрабіць сістэму права больш кампактнай. Разам з тым, празмерная «... удаленность и общность права неминуемо приведет к его несправедливости... Поэтому справедливость требует, чтобы правовые нормы сохраняли в своих требованиях *соразмерность действительным свойствам и деяниям людей* [46, с. 92 – 93]». Іншымі словамі, імкненне да справядлівасці патрабуе, каб норма права набліжалася да індыўідуальных асаблівасцяў суб’ектаў права, ўлічвала як мага больш спецыфічных падрабязнасцей і акалічнасцей у жыццевых сітуацыях і выпадках. У гэтых умовах норма права непазбежна канкрэтызуецца, яе змест удакладняецца шматлікімі абставінамі і яна з’яўляецца нестабільнай і няўстойлівай. Пры гэтым колькасць нормаў права павялічваецца, а сістэма права ўзрастае ў сваіх памерах, што адмоўна адбіваецца на сістэмна – структурных сувязях паміж нормаў права і прыводзіць да шматлікіх парушэнняў лагічнай цэласнасці сістэмы права і заканадаўства.

Але зразумела, што «...невозможно создавать для *каждого* отношения людей особую правовую норму, приспособленную именно к *этому* отношению во всех его особенностях и деталях и в силу этого не подходящую более ни к одному отношению. Понятно, что в таком случае нормы превратились бы в единичные императивы и количество правовых императивов должно бы было неминуемо

разрастись до бесконечности. Такой подход был бы опять таки сразу и *вреден и несправедлив* [46, с. 93]».

Своеасаблівымі механізмамі ўсталявання суразмернасці нормы права індывідуальным асаблівасцям суб'ектаў права, адмысловымі спосабамі «індывідуалізацыі», прыстасавання абагуленага характару нормы права да канкрэтных абставінаў і грамадскіх адносінаў з'яўляюцца шматлікія выключэнні з дзеючага права ў форме ільгот, прывілеяў і імунітэтаў. Яны спрыяюць усталяванню суразмернасці паміж нормамі права і індывідуальнымі якасцямі і дзеяннямі людзей, але іх захаванне і забеспячэнне патрабуе вялікіх матэрыяльных выдаткаў з боку грамадства і дзяржавы, якія павінны вырашаць пры гэтым цэлы шэраг даволі складаных праблемаў сацыяльнага, прававога, арганізацыйнага і матэрыяльна-фінансавога характару.

Вельмі важнай рысай нормы права з'яўляецца яе фармальная азначанасць, г.зн. дакладнасць, вызначанасць, акрэсленасць і аднастайнасць у азначэнні і разуменні нарматыўных палажэнняў, якія замацаваны ў норме права. Разам з тым, з фармальна азначанага характару нормы права заўсёды існавалі выключэнні, у падмурку якіх ляжаць, як уяўляецца, дзве галоўныя прычыны – сацыяльная і гнасеалагічная.

Сутнасць сацыяльнай прычыны ў тым, што нормы права рэгулююць такія бакі грамадскіх адносінаў, якія фармалізаваць у прынцыпе можна, але непажадана. Гісторыя права дае падставы зробіць вельмі важную выснову аб тым, што фармальная азначанасць нормы права павінна адступіць перад неабходнасцю ўлічыць індывідуальныя асаблівасці суб'ектаў права, у тым ліку і ў мэтах сцвярджэння сацыяльнай справядлівасці.

Гнасеалагічная прычына выключэнняў з фармальнай азначанасці нормы права бачыцца ў тым, што словы, з дапамогай якіх выкладаецца норма права, заўсёды маюць шматзначнасць, якая і з'яўляецца галоўнай перашкодай для «поўнай» фармалізацыі нормаў права. Справа ў тым, што «...слово, если, конечно, оно взято не в словаре, а в живом языке, всегда связано с другими словами и несет на себе смысловую энергию того целого, куда это слово входит вместе с прочими, и эту связанность с целым необходимо отметить и зафиксировать терминологически... смысл слов варьируется в зависимости от способа расположения их в предложении... [47, с. 634]».

Такім чынам, у адным і тым жа слове, умоўна кажучы, адначасова існуе некалькі зрэзаў, некалькі «зместаў». І ў залежнасці ад узроўню і характара сувязяў з іншымі словамі ў сказе яно праяўляе тыя ці іншыя свае ўласцівасці, той ці іншы змест. Вось чаму калі мы праводзім тлумачэнне нормаў права, то павінны ўнікнуць у змест кожнага слова, выявіць яго месца ў сказе і ў залежнасці ад яго вызначыць змест слова, а затым і змест нормы права цалкам. Каб норма права была ў поўнай меры фармальна азначанай, трэба, па – першае, каб кожнае слова ў сказе, з дапамогай якога выкладаецца норма, было дакладна і аднастайна азначана, а па – другое, каб сэнс кожнага слова ніколі не мяняўся ў залежнасці ад яго месца ў сказе. І толькі пры гэтых абедзвух умовах можна сцвярджаць, што ў якой бы паслядоўнасці мы не выкладалі нарматыўнае прававое прадпісанне ў форме сказа (=норму права) сэнс нормы права будзе адным і тым жа.

Сказанае дазваляе зрабіць наступную выснову. Калі нельга дасягнуць поўнай фармальнай азначанасці нормы права, то зразумела, што нельга ў поўнай меры фармальна азначыць і права цалкам, фармалізаваць яго і «матэматычна пралічыць», выкласці з дапамогай правілаў і законаў матэматычнай логікі. Адсюль таксама зразумела і тое, што моўнае («языковае») тлумачэнне нормы права з’яўляецца пастаянным прыёмам высвятлення зместу нормы права. Больш таго, на пошуках сапраўднага зместу словаў у сказе, на пошуках шматлікіх сэнсаў літаратурных (у тым ліку і юрыдычных) тэкстаў развіваецца, як вядома, асобны напрамак даследаванняў у юрыдычнай навучы – юрыдычная герменэўтыка.

Сучасная практыка праватворчасці сведчыць аб імкненні заканадацеля надаць нормам права як мага большую фармальную азначанасць, у тым ліку і шляхам азначэння ў самым пачатку тэкста нарматыўных прававых актаў найбольш важных тэрмінаў і паняццяў, якія затым выкарыстоўваюцца, ўжываюцца ў тэксце акта. Такая практыка, дарэчы, яшчэ раней стала нормай у міжнародным праве, у прыватнасці, пры стварэнні найбольш значных і аўтарытэтных крыніц міжнароднага права. Зразумела, калі такія азначэнні фармулююцца ў кадыфікаваных нарматыўных актах, асабліва актах, якія ўзначальваюць самастойныя галіны права і заканадаўства, то яны не толькі «працінаюць» увесь змест структурных падраздзяленняў, забяспечваюць яго адзінства, паслядоўнасць і лагічнасць, а выконваюць яшчэ пры гэтым і місію своеасаблівых галіновых прынцыпаў, садзейнічаюць аднастайнаму разуменню і прымяненню нормаў права, спрыяюць адзінству праватворчай і правапрымяняльнай практыкі.

Значным крокам у паляпшэнні якасці праватворчасці (заканатворчасці) і правапрымяняльнай практыкі было б стварэнне адзінага звода (=тэзаўруса) азначэнняў паняццяў і тэрмінаў, якія выкарыстоўваюцца ў дзеючым праве і заканадаўстве. Гэта садзейнічала б адзінству сістэмы права і заканадаўства, узмацненню інтэграванасці прававога рэгулявання грамадскіх адносінаў. Ствараць такі звод можна было б паступова, шляхам дасягнення адзінства ў разуменні найбольш важных паняццяў і тэрмінаў, якія ўжываюцца ў Асноўным законе краіны, канстытуцыйных законах, кадыфікаваных актах і г.д.. А захоўваць дадзены звод і падтрымліваць яго у працоўным стане мог бы Нацыянальны Цэнтр прававой інфармацыі. Зразумела, што юрыдычная сіла дадзенага звода (=тэзаўруса) не можа быць меншай за юрыдычную сілу заканадаўчых актаў краіны (закона, дэкрэта, указа)

Важнай тэарэтыка – прыкладной праблемай, якая пры гэтым патрабуе свайго вырашэння, з’яўляецца пытанне аб тым, якія паняцці і тэрміны увогулле магчыма азначыць, якія з іх магчыма і мэтазгодна азначаць дакладна, а якія паняцці і тэрміны увогулле азначаць немэтазгодна ці нельга. Вядома, што ў 70 – ыя гады мінулага стагоддзя дадзеную праблему вывучалі ў навукова – даследчым інстытуце савецкага заканадаўства Міністэрства юстыцыі СССР. На жаль, плён гэтых даследаванняў не выкарыстаны і сёння.

У кодэксе аб крыніцах сучаснага беларускага права, аб неабходнасці распрацоўкі якога аўтар ужо выказваўся [48] можна было б замацаваць самыя агульныя, прынцыповыя важнасці палажэнні аб прававым тэзаўрусе – хто яго стварае,

якое прызначэнне і якая юрыдычная сіла тэзаўруса, хто адказвае за яго вядзенне і захаванне ў належным стане і г.д. Калі б былі дадзены азначэнні шматлікіх прававых паняццяў для ўсёй нацыянальнай прававой сістэмы і сістэмы заканадаўства, тады спрасцілася б задача вызначэння іх асаблівасцяў адносна асобных структурных падраздзяленняў сістэмы права і заканадаўства. На самым напачатку асобных нарматыўных актаў, якія ўзначальваюць пэўныя структурныя адзінкі – галіны, падгаліны, інстытуты і падінстытуты – можна было б канкрэтызаваць змест пэўных паняццяў і тэрмінаў. А пры разыходжаньнях і супярэчнасцях паміж азначэннямі, мы б карысталіся правілам – спецыяльны закон адмяняе дзеянне агульнага закона.

Вядома, што ў юрыдычнай навуцы не існуе аднастайнага разумення па пытанню аб будове (структуры) нормы права. Выкажу небяспрэчнае меркаванне аб тым, што аднастайнага разумення будовы (структуры) нормы права ўвогуле выпрацаваць нельга.

Паколькі норма права з’яўляецца першасным элементам сістэмы права, то яе структура найпрост вызначаецца асаблівасцямі будовы той ці іншай прававой сістэмы (сям’і). Сям’я агульнага права з’яўляецца *адкрытай*, гэта значыць, што ў ёй не існуе дакладна акрэсленых знешніх межаў дзеяння права. Суддзя тут не абавязаны прымаць для разгляду толькі тыя справы, якія прадугледжаны ў дзеючым праве, яго нормах, ён мае права разглядаць у прынцыпе любыя справы пры ўмове захавання юрыдычнай працэдуры звароту за абаронай законнага інтарэса. Сістэма ж (сям’я) рамана-германскага права, наадварот, з’яўляецца *закрытай*, бо тут суддзя не можа прыняць да разгляду справу, якая не ўрэгулявана ў дзеючым праве, не знаходзіцца ў межах «дзеяння права».

Гэта акалічнасць у характары дадзеных прававых сістэм з’яўляецца прынцыпова важнай і абумоўлівае розныя падыходы да абгрунтавання будоваў нормаў права ў прававых дактрынах, якія вывучаюць сутнасць, змест і будову гэтых прававых сем’яў. У сям’і агульнага права не патрабуецца адказваць на пытанне аб тым, абараняецца ці не абараняецца, уваходзіць ці не уваходзіць пэўнае пытанне ў сферу дзеяння права, прадугледжана яно ці не прадугледжана ў дзеючым праве. Гэта значыць, што у структуры нормы права ў гэтай сістэме не існуе (не трэба выдзяляць) гіпотэзу нормы права. Наадварот, у кантынентальнай сістэме суддзя (іншы правапрымяняльнік) адразу павінен адказаць на пытанне – прадугледжана ці не прадугледжана пэўная сітуацыя ў дзеючым праве (з’яўляецца ці не з’яўляецца пэўны жыццевы факт юрыдычным фактам). Іншымі словамі, ён абавязаны знайсці гіпотэзу нормы права, бо без гэтага будзе не ў стане вырашыць канкрэтную прававую праблему [49].

Але трэба падкрэсліць асобна тое, што вучэнне аб структуры нормы права было распрацавана ў рамана – германскай прававой дактрыне ў межах вузка нарматыўнага разумення права і таму па сутнасці яно зводзіцца да высвятлення структуры (будовы) толькі аднаго з элементаў зместу нормы права, а менавіта – да будовы ўласна юрыдычнага элемента – будовы правіла, замацаванага ў нейкім тэксце (ці выкладзенага на нейкім іншым матэрыяльным носьбіце). І ў гэтых варунках вучэнне аб трохэлементнай будове нормы права (гіпотэза, дыспазіцыя, санкцыя) цалкам сябе апраўдвае. Чаму? Таму што дазваляе паказаць, якім чынам

замацаванае на нейкім матэрыяльным носьбіце правіла паводзінаў (*норма де юре*) «прывязваецца» да фактычных абставінаў, юрыдычных фактаў. Гіпотэза паказвае, «сведчыць» аб тым, наступіла ці не наступіла прадугладжаная ў норме дэ юре сітуацыя. Дыспазіцыя пры гэтым указвае, як трэба сябе паводзіць, а санкцыя фармулюе меры ўздзеяння.

Паняцце эфектыўнасці нормы права, якое было распрацавана ў айчыннай юрыдычнай навуцы напрыканцы 70-х – пачатку 80-х гадоў мінулага стагоддзя [50] абапіралася на разуменне нормы права ў якасці правіла паводзінаў, якое фармулююецца дзяржавай і фактычна зводзіцца да пэўнага загаду (імператыва), які замацоўваецца ў нейкай крыніцы права, пераважна ў нарматыўным прававым акце. На погляд аўтара, паняцце эфектыўнасці нормы права трэба разглядаць у шчыльнай узаемасувязі з пытаннем аб змесце нормы права. Калі зыходзіць з таго, што змест нормы права складаецца з трох шчыльна ўзаемазвязаных частак – сацыяльнай (*нормы дэ рэ*), інтэлектуальна-псіхалагічнай і ўласна – юрыдычнай (*нормы дэ юрэ*) [51, с. 53 – 55], то хутчэй за ўсё для кожнай з гэтых частак зместу нормы права павінны існаваць свае адметныя крытэрыі эфектыўнасці, бо нягледзячы на шчыльную і, можна сказаць, арганічную ўзаемасувязь паміж гэтымі часткамі зместу нормы, кожная з іх мае свой адмысловы змест і сваё адмысловае месца ў структуры нормы права. Магчыма, эфектыўнасць нормы права цалкам можа быць вынікам сістэмнага аналізу і абагульнення эфектыўнасці кожнай з адзначаных частак зместу нормы права. Але гэта – толькі магчыма. Патрабуюцца дадатковыя даследаванні ў гэтым кірунку, каб альбо сцвердзіць, альбо абвергнуць дадзены тэзіс.

Уласна кажучы, аб эфектыўнасці сацыяльнай часткі нормы права ў сітуацыі, калі сама норма права фармуецца па прынцыпу «знізу – ўверх» размовы быць не можа, бо ў гэтай сітуацыі само жыццё сфармавала пэўнае тыповае правіла паводзінаў прававога зместу. І калі яно знаходзіць затым замацаванне ў нейкім правіле паводзінаў на матэрыяльных носьбітах (ў норме права дэ юрэ) ў поўным аб'ёме, г.зн. без якіх – небудзь істотных зменаў, то пытанне аб яго выніковасці, г.зн. эфектыўнасці, адпадае. Калі ж гэта правіла паводзінаў адлюстравана і замацавана ў норме дэ юрэ не ў поўнай меры, то заканамерна паўстае пытанне аб адэкватнасці яго замацавання, аб і адпаведна аб эфектыўнасці зваротнага ўздзеяння такой нормы дэ юрэ на фактычныя грамадскія адносіны. Аб эфектыўнасці інтэлектуальна-псіхалагічнай элемента нормы права размова можа ісці, калі мы ацэньваем адэкватнасць усведамлення ўласна сацыяльнай яе часткі ў грамадскай свядомасці ў якасці правільнай і справядлівай (прававой) – пры фармаванні нормы права «знізу–ўверх» і тады, калі грамадская свядомасць узаважае і ацэньвае норму дэ юрэ на яе адпаведнасць склаўшымся сацыяльным заканамернасцям, існуючым сувязям у сістэме нормаў права, на прадмет яе правамернасці, справядлівасці пры фармаванні нормы права па прынцыпу «зверху – ўніз».

Па сутнасці, эфектыўнасць нормы дэ юрэ гэта тое, наколькі вынікова правіла, якое замацавана ў нейкім тэксце ці на нейкім іншым матэрыяльным носьбіце, можа ўздзейнічаць на рэальныя грамадскія адносіны, на фактычна існуючае правіла паводзінаў (норму ў рэальных грамадскіх адносінах = норму дэ рэ), іншымі словамі, пытанне ідзе аб тым, наколькі ўплывовым можа быць «ціск» нормы дэ юрэ на норму

дэ рэ. Ці можна з дапамогай нормы дэ юрэ змяніць па – сутнасці, ці стварыць якасна новую норму дэ рэ, г.зн. новую невядомую раней тыповую сітуацыю.

Заклучэнне. Паняцце нормы права, яе прыметы, будова (структура) і ўсе іншыя праявы існавання вызначаюцца і акрэсліваецца шмат у чым у залежнасці ад той ці іншай дактрынальнай традыцыі. Хутчэй за ўсё, у межах пэўнай дактрынальнай традыцыі, якая найпрост вызначаецца прыродай пэўнай прававой сістэмы (сям’і), асаблівасці гэтай прававой рэальнасці можна вызначыць толькі ў ракурсе пэўнага праваразумеання. Іншымі словамі, змест і асаблівасці мікратэорыі, усіх яе кампанентаў прадвызначаюцца тэарэтыка – метадалагічнымі схемамі і канструкцыямі макратэорыі. Праведзенае намі даследаванне аб асобных праявах (уласцівасцях) нормы права пацвярджае дадзеную выснову.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Васильев, А.М. Правовые категории. - М.: Юридическая литература, 1975. Паколькі паняцце нормы права ляжыць у падмурку вучэння аб праваўтварэнні, праватворчасці, яго механізме, крыніц права і іх субардынацыі між сабой, рэалізацыі і прымянення права і г. д., то цалкам верагодна, што далейшыя даследаванні праблем нормы права, значнасці і сувязяў дадзенай катэгорыі з іншымі паняццямі і катэгорыямі тэорыі права прывядуць да таго, што навучальны курс па агульнай тэорыі права і дзяржавы будзе пачынацца не з азначэння права, вывучэння яго сутнасці, паходжання і г.д., а з вучэння аб норме права. Справа ў тым, што аб’ём, змест і будова паняцця (катэгорыі) нормы права найпрост вызначае аб’ём, змест і будову паняццяў права, сутнасці права і г.д. Можна, праўда, сцвярджаць і адваротнае, калі ў звязцы “цэлае – частка” перавагу, як гэта традыцыйна і робіцца зараз, пры пабудове навучальнага курса па агульнай тэорыі права, аддаваць цэламу.
2. Байтин, М.И. О методологическом значении и предмете общей теории государства и права / М.И. Байтин // Государство и право. – 2007. – № 4.
3. Карева, М.П., Айзенберг, А.М. Правовые нормы и правоотношения / М.П. Карева, А.М. Айзенберг. – М.: Госюриздат, 1949.
4. Недбайло, П.Е. Советские социалистические правовые нормы / П.Е. Недбайло – Львов: Изд – во Львовского гос. ун – та, 1959.
5. Пиголкин, А.С. Нормы советского права и их структура / А.С. Пиголкин // Вопросы общей теории права. – М.: Госюриздат, 1960;
6. Голунский, С.А. К вопросу о понятии правовой нормы в теории социалистического права / С.А. Голунский // Советское государство и право. – 1961. – № 3;
7. Чечина, Н.А. Нормы права и судебное решение / Н.А. Чечина. Л.: Изд – во Ленинградского гос. ун – та, 1961.
8. Горшенев, В.М. Нетипичные нормативные предписания / В.М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3.
9. Коренев, А.П. Нормы административного права и их применение / А.П. Коренев. - М.: Юридическая литература, 1978.
10. Кудрявцев, В.Н. Юридические нормы и фактическое поведение / В.Н. Кудрявцев // Сов.государство и право. – 1982. – № 2.
11. Бурлай, Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе./ Е.В. Бурлай – Киев: Наукова думка, 1987.
12. Нормы советского права / Под ред. М.И. Байтина. – Саратов: Изд – во Саратовского гос. ун – та, 1987.
13. Баранов, В.М. Истинность норм советского права / В.М. Баранов. – Саратов: Изд- во Саратовского гос. ун – та, 1989.

14. Томашевский, Н.П. О структуре правовой нормы и классификации ее элементов / Н.П. Томашевский // Вопросы общей теории советского права. – М: Юридическая литература, 1960.
15. Черданцев, А.Ф. Специализация и структура норм права / А.Ф. Черданцев // Правоведение. – 1970. – № 1.
16. Чернобель, Г.Т. Структура норм права и механизм их действия (логические аспекты) / Г.Т. Чернобель // Правоведение. – 1983. – № 3.
17. Деготь, Б.А. Классификация норм советского социалистического права по их структуре / Б.А.Деготь. – Саратов: Изд – во Саратовского гос. ун – та, 1977.
18. Баранов, В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права / В.М. Баранов. – Саратов: Изд – во Саратовского гос. ун – та, 1978.
19. Власенко, Н.А. Коллизионные нормы в советском праве./ Н.А. Власенко – Иркутск: Изд – во Иркутского гос. ун – та, 1984;
20. Шагиева, Р.В. Процессуально – правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе / Р.В. Шагиева. – Казань: Изд – во Казанского гос. ун – та, 1986.
21. Кулапов, В.А. Рекомендательные нормы советского права./ В.А. Кулапов – Саратов: Изд – во Саратовского гос. ун – та, 1987.
22. Сенякин, И.Н. Специальные нормы советского права / И.Н. Сенякин – Саратов: Изд – во Саратовского гос. ун – та, 1987.
23. Рыбушкин, Н.Н. Запрещающие нормы в советском праве / Н.Н. Рыбушкин. – Казань: Изд – во Казанского гос. ун – та, 1990.
24. Кашанина, Т.В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т.В.Кашанина // Государство и право. – 1992. – № 1.
25. Прокофьев, Г.С. Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах / Г.С. Прокофьев // Вестник Моск. ун – та. – Сер. 11. – Право. – 1999. – № 3.
26. Пугинский, Б.И. О норме права. / Б.И. Пугинский // Вестник Моск. ун – та. – Сер. 11. – Право. – 1999. – № 5.
27. Гайворонская, Я.В. К вопросу о понимании правовых и юридических норм /Я.В. Гайворонская //Правоведение. – 2001. – № 3.
28. Ромашов, Р.А. Закон, правило, норма, долженствование/ Р.А. Ромашов // Правоведение. – 2001. – № 6.
29. Давыдова, М.Л. О юридической природе нормативно – правовых предписаний: основные научные концепции. М.Л. Давыдова // Журнал российского права. – 2003. – №10.
30. Фаршатов, И.А. Специализированные и специальные нормы права/ И.А. Фаршатов // Государство и право. – 2003. – № 6.
31. Ген, Н.Л. Специфика конституционных норм и особенности их реализации / Н.Л. Ген // Журнал российского права. – 2001. – № 11.
32. Яценко, Б.В. Правоположения в уголовном праве/ Б.В. Яценко // Государство и право. – 2000. – № 6.
33. Гаджиева, А.А. Диспозитивные нормы в уголовном праве / А.А. Гаджиева // Государство и право. – 2003. – № 11.
34. Шестаев, Н., Тульев, И. Нормы права. – М., 1992;
35. Вопленко, Н.Н. Нормы права / Н.Н. Вопленко. – Волгоград, 1997;
36. Тихомиров, Ю.А. Коллизионное право / Ю.А. Тихомиров. – М. : Юринформцентр, 2000;
37. Курылев, С.В. О структуре юридической нормы / С.В. Курылев // Труды Иркутского университета. – Т. 27. – Вып. 4. – Иркутск, 1958.
38. Курылев, С.В. Санкция как элемент правовой нормы / С.В. Курылев // Советское государство и право. – 1964. – № 8 .
39. Сильчанка, М.У. Нормы права / М.У.Сильчанка // Агульная тэорыя права. – Гродна: ГрДУ, 2004.
40. Бибило, В.Н. Структура норм уголовно – процессуального права / В.Н. Бибило // Право и демократия: сб. науч. тр. Вып. 11 / редкол.: В.Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. – Минск: БГУ, 2001. – С. 256 – 265;

41. Бибило, В.Н. Судебная власть в уголовном судопроизводстве. / В.Н. Бибило. – Минск: Право и экономика, 2001 – 209 с. ;
42. Бибило, В.Н.. Регулятивные особенности общих норм уголовно – процессуального права. / В.Н. Бибило // Проблемы развития юридической науки и совершенствования правоприменительной практики: сб. научн. тр. / редкол.: С.А. Балащенко (гл. ред.) [и др.] – Минск: БГУ, 2005. – С. 315 – 323;
43. Бибило, В.Н.. Воздействие судебной практики на правосудие по уголовным делам В.Н. Бибило // Выбраныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – У сямі тамах. – 111 Т. – Юрыспрудэнцыя. Эканоміка. Міжнародныя адносіны. – Мінск: БДУ, 2001. – С. 124 – 139.
44. Бибило, В.Н. Правотворчество судей при осуществлении правосудия / В.Н. Бибило // Судовы веснік. – 1997. – № 3.
45. Бибило, В.Н. Роль Пленума Верховного Суда Республики Беларусь в совершенствовании судебной практики / В.Н. Бибило // Судовы веснік. – 1998. – № 3;
46. Ильин, И.А. Теория права и государства / И.А. Ильин. – М.: Зерцало, 2003.
47. Лосев, А.Ф. Бытие. Имя. Космос. / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1993.
48. Сильченко, Н.В. Концепция совершенствования законодательства: понятие, структура, содержание / Н.В.Сильченко // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. – 2001. – № 3;
49. Сільчанка, М.У. Акты Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь у сістэме крыніц сучаснага беларускага права / М.У.Сільчанка // Веснік Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь. – 2006. – № 4. – С. 59.
50. Эффективность правовых норм./ В.В. Глазырин [и др.]; под ред. В.И. Никитинского – М.: Юридическая литература, 1980.
51. Агульная тэорыя права: навуч. дапам. / М.У. Сільчанка [і інш.]; пад рэд. М.У.Сільчанкі. – Гродна: ГрДУ, 2004.

